

Judita Džežulskienė

Lietuvių kalba

Vadovėlis

10 (II gimnazijos)
klasei

II dalis

Vilnius

Turinys

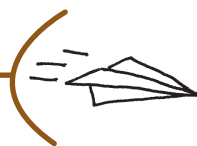
IV. ŽODŽIŲ DARYBA IR FORMŲ DARYBA	7
1. Žodžių daryba ir formų daryba	8
2. Priesagų vediniai	16
3. Priešdėlių vediniai ir dūriniai	22
4. Skyriaus apibendrinimas ir įsivertinimas	26
V. MORFOLOGIJA IR RAŠYBA.....	29
1. Kalbos dalių funkcijos sakinyje	30
2. Galūnių rašyba	38
3. Taisyklinga vardažodžių formų vartoseną	44
4. Taisyklinga dalyvių, padalyvių ir pusdalyvių vartoseną	50
5. Taisyklinga veiksmažodžių formų vartoseną irrieveksmiai	56
6. Skyriaus apibendrinimas ir įsivertinimas	62
VI. SINTAKSĖ IR SKYRYBA.....	67
1. Vientisiniai sakiniai, jų skyryba	68
2. Sudėtiniai sakiniai, jų skyryba.....	78
3. Mišrieji sudėtiniai sakiniai, jų skyryba	86
4. Sintaksinis sakinių nagrinėjimas	92
5. Sakinio dalių ir sakinių skyryba	102
6. Tiesioginė ir netiesioginė kalba	112
7. Citatos, jų skyryba.....	120
8. Skyriaus apibendrinimas ir įsivertinimas	126
Šaltinių sąrašas	140

1

Žodžių daryba ir formų daryba

MOKYMOŠI TIKSLAI

- Aptarsite žodžių darybos ir formų darybos dėsningumus.
- Įtvirtinsite sudėtingesnius išvestinių žodžių rašybos atvejus.

STEBIME

Perskaitykite mintis apie drąsą ir atsakykite į klausimus, atlikite užduotis.

Baimė yra drąsos stoka. Drąsa viena iš pamatinių žmogiškųjų dorybių, ant kurių kaip ant vyrių laikosi durys. Žmogus tampa žmogumi tik praktikuodamas pamatines išminties, saiko, drąsos ir teisingumo dorybes. Būtent todėl šios dorybės vadinamos kardinaliomis¹. Drąsos reikia viešai ginant savo įsitikinimus. Ir nereikia būti **bebaimiam**. Pakanka **dorybių priešnuodžio**, palaikančio žmogų gyvenimo kelyje. **Te** sau **slepiasi** bailiai po egoizmo kiautu, **o** drąsieji **tetampa** gerbiamaais žmonėmis.

(Pagal Eligijų Dzežulskį-Duonį)

¹ Kardinalus (lot. *cardo* – durų vyras; ašis) – pagrindinis, svarbiausias, esmingiausias.

1. Perskaitykite apibrėžtis ir pasakykite, kuri iš jų nusako *šaknį, priešdėlį, priesagą* ir *galūnę*.

- A Žodžio dalis, esanti prieš šaknį ir keičianti jos reikšmę.
- B Kintamoji žodžio dalis, kuri rodo ryšį su kitais žodžiais.
- C Žodžio dalis tarp šaknies ir galūnės, keičianti šaknies reikšmę ir parodanti, kuriai kalbos daliai priklauso žodis.
- D Bendroji giminiškų žodžių dalis, prie kurios prisijungia kitos reikšminės žodžio dalys ar kita šaknis.

2. Remdamiesi užduoties pavyzdžiu suskaidykite paryškintus žodžius reikšminėmis žodžio dalimis ir jas apibūdinkite. Kuriam žodyje yra sangrąžos dalelytė?

Pavyzdys: be-si-darb-uoj-ant-is

REIKŠMINIŲ ŽODŽIO DALIŲ SUTARTINIAI ŽENKLAI	
Ženklas	Reikšmė
—	šaknis
┐	priešdėlis
^	priesaga
□	galūnė
⌋	sangrąžos dalelytė
○	jungiamoji balsė

3. Kurie paryškinti žodžiai neturi reikšminių žodžio dalių?

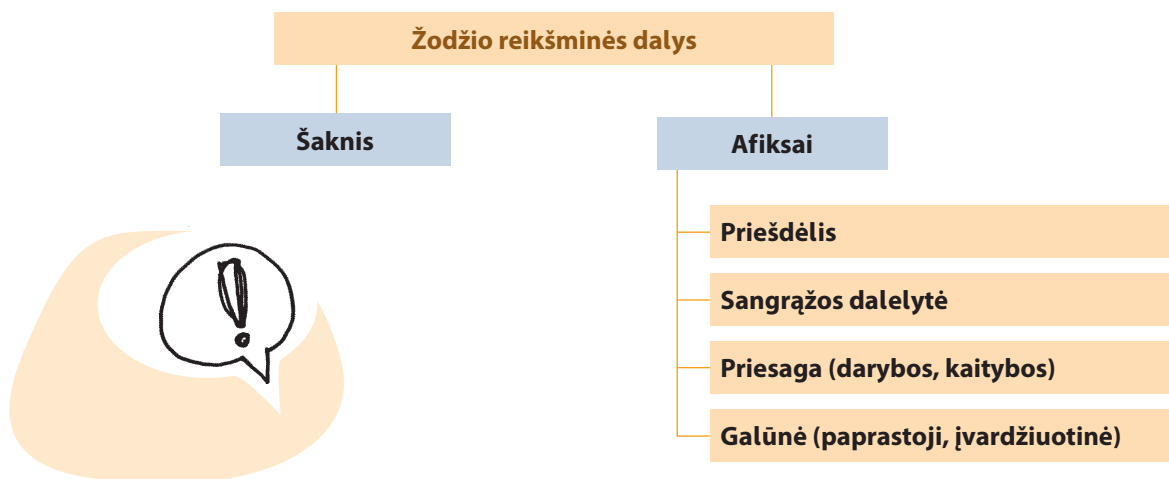
AIŠKINAMĖS

Pagal sudėtį žodžiai yra dvejoji: vieni yra skaidūs, turi daugiau negu vieną reikšminę dalį, o kiti reikšminių dalių neturi ir yra neskaidūs.

ŽODŽIAI PAGAL SUDĖTĮ	
Skaidieji žodžiai	Neskaidieji žodžiai
Turi daugiau negu vieną reikšminę dalį	Reikšminių dalių neturi
<i>šaldo, šaldiklis, šaldytuvas, šaltis, sušalo, peršalo, šaltkrepsis, šaltibarščiai</i>	<i>gal, kad, mat, už, iš, o, ačiū, dar, pagal, iki, palei, tuoj, ša, šu šu šu</i>

Pagrindinė skaidžiųjų žodžių dalis yra **šaknis**. Prie jos gali jungtis kita reikšminė dalis arba kita šaknis.

Neišvestinius žodžius sudaro tik šaknis ir galūnė, o išvestiniai žodžiai turi ir kitų reikšminių žodžio dalių. Prie pamatinio žodžio prijungę priešdėlį, priesagą, galūnę ar kitą šaknį, galime padaryti naujų žodžių, kurie vadinami **dariniais**. Iš vieno pamatinio žodžio *stalas* padarome vedinius *pastalė, staliukas, stalius*, o iš dviejų – dūrinį *stalviršis*. Tokie naujų žodžių gausinimo būdai vadinami **žodžių darýba**.

Tačiau ne visada prie šaknies pridėję tam tikras priesagas arba pakeitę galūnes padarome naujų žodžių. Neretai taip mes tik pakeičiame žodžio formą – laiką, rūšį ar kitą gramatinę reikšmę (*eiti* – *eidavo, eis, einant, einantis, ejęs, einamas*). Tokius naujų išvestinių žodžio formų sudarymo būdus vadiname **förmų darýba**.

- Rašant svarbu suvokti žodžių sudėtį ir darybą. Skaidymas žodžio dalimis paaiškina, kodėl to paties žodžio dariniai ar išvestinės formos rašomos skirtingai: *kliūtis* (padaryta iš *kliūti*), *kliuvinys* (padaryta iš *kliuvo*); *šqlantis* (išlaiko esamojo laiko šaknį *šqla*), *sušalęs* (išlaiko būtojo kartinio laiko šaknį *sušalo*), *šalna* (padaryta iš *šalti*).

Pakartokite išvestinių žodžių rašybos taisykles.

IŠVESTINIŲ ŽODŽIŲ DARYBA IR RAŠYBA			
Darybos priemonė	Pamatinė forma	Pavyzdys	Pastaba
Priesaga	Daiktavardis	<i>dalyti, dalią, dalių – dalys; rūdyti, rūdią, rūdijų – rūdys; skiepyti, skiepią, skiepijų – skiepai</i>	Priesaginių veiksmažodžių su <i>-yti, -iją, -ijų</i> ilgasis balsis galimas tik bendratyje ar iš jos padarytose formose.
	Veiksmažodžio esamasis laikas	<i>esantis (esąs), esamas, esant – esu</i>	Esamojo laiko veikiančios ir neveikiančios rūšies dalyvis, padalyvis išlaiko šaknį.
	Veiksmažodžio bendratis	<i>griūti – griūti, kliūti – kliūti</i>	Vedinių priesagos prasideda priebalse.
		<i>būtas – būti</i>	Būtojo kartinio laiko neveikiančios rūšies dalyvis išlaiko šaknį.
		<i>būdavęs, būdavus – būti</i>	Būtojo dažninio laiko veikiančios rūšies dalyvis, padalyvis išlaiko šaknį.
		<i>dalys – dalyti, išlįs – išlįsti, tūps – tūpti, įgris – įgristi</i>	Būsimojo laiko trečiasis asmuo išlaiko pamato balsį. Išimtis – dviskiemenių veiksmažodžių šaknys su <i>-ūti, -yti: grius – griūti, lis – lyti (bet: siūs, vys)</i> .
		<i>būsiantis (būsiąs), būsimas, būsiant – būti</i>	Būsimojo laiko veikiančios ir neveikiančios rūšies dalyvis, padalyvis išlaiko šaknį.
		<i>būdamas – būti</i>	Pusdalyvis išlaiko šaknį.

	Veiksma- žodžio būtas	<i>griuvėšiai – griuvo, kliuvimas – kliuvo</i>	Vedinių priesagos prasideda balse.
Galūnė	kartinis laikas	<i>buvus – buvo</i>	Būtojo kartinio laiko veikia- mosios rūšies dalyvis, padaly- vis išlaiko šaknį.
		<i>buvęs – buvo</i>	
		<i>dūžis – dužo, kyšis – kišo, brydė – brido</i>	Galūnių <i>-is, -ė</i> vediniai turi pailgėjusią šaknies balsę.
		<i>sąjūdis – sujudo, santykis – sutiko, atkrytis – atkrito, atodūsis – atsiduso, įmygis – įmigo, nuotykis – nu- tiko, posūkis – pasuko, bet: nuosmukis / nuosmūkis – nusmuko</i>	Galūnės <i>-is</i> vediniai su kartais pakitusiu pamatinio žodžio priešdėliu <i>są-, san-, at-, ato-, į-, nuo-, po-</i> turi pailgėjusią šaknies balsę.
Dvi šaknys		<i>lėtpjūvė – pjovė, vandensvydis – sviedė, galvosūkis – suko, bet: senbuvis – buvo</i>	Antrasis dėmuo gali turėti pailgėjusią balsę.
Priešdėlis	Veiksma- žodis	<i>įeiti, įeina, įėjo – eiti, eina,ėjo</i>	Nosinė balsė priešdėlyje <i>į-</i> .

IVTIRTINAME

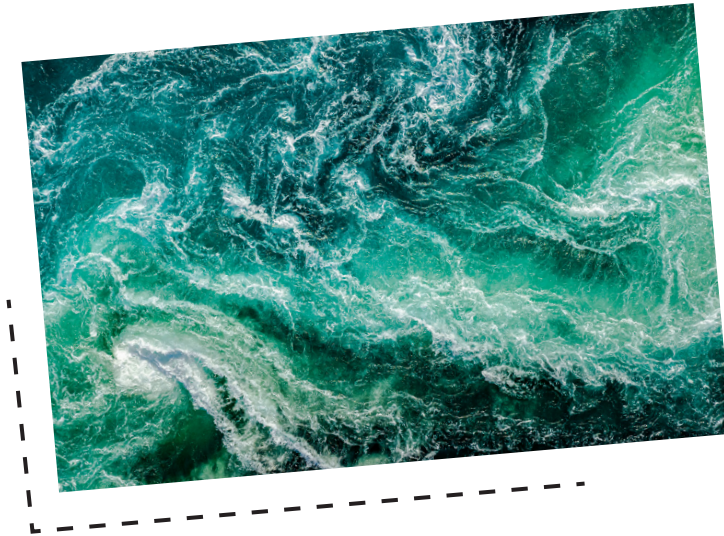
1. Pasakykite žodį, kuriuo remdamiesi paaiškintumėte išvestinio žodžio rašybą.

Sukirmys – kirmėlė, kirmyti; dalijamas – dalis, dali-
ja; ryjantis – ryja, rijo; atkeršijęs – keršijo, kerštas; surū-
dijęs – rūdys, rūdijo; palis – palijo, lyti; susiūs – susiūti,
susiuvo; pamatys – pamatyti, pamato; griūsiąs – griūti,
grius; pargrius – griūti, pargriūsiąs; siųstas – siūti, siųs-
ti; padalijimas – dalyti, dalijo; kliuviny – kliūti, kliuvo;
kliūtis – kliūti, kliuvo; siųstuv – siųsti, siuntė; sąsiu-
vinis – susiuvo, siuviny; sąnašos – sunešė, našus; sąrė-
mis – surėmė, rėmas; sambūris – subūrė, būrys; sankir-
ta – sukirto, kirtimas; įgūdis – įgusti, įgudo; kraujospū-
dis – kraujas, spūstis, spaudė; perrėkė – rėkė, aprėkia;
perrašė – rašė, įrašė.

2. Persirašykite žodžių junginius ir įrašykite praleistas *u* arba *ū* raides.

Sužymėjo tr_kumus, grįžo iš si_vyklos, apvoliokite dži_vėsiuose, netikėtas nuosm_kis, didėja pasi_la, pakvietė į pob_vį, blogos b_klės, pasigirdo atod_sis, ypatingas k_rinys ir jo k_rėjas, keistai s_k_riuojantis vanduo, sur_dijęs dviratis, nut_pęs paukštis, nesiliovė kraujopl_dis, sud_žusi vaza, d_žtantys indai, vanduo atsl_gs, vanduo išdži_s, vėjas vis dar p_s, lapai sup_s, mašinos nebe_š.

3. Persirašykite žodžių junginius ir įrašykite praleistas *i*, *į* arba *y* raides.

Gelbėjo per potv_nį, pilies g_nėjai, lydi tik pag_rimai, gr_žta atgal, atliko t_rimus, netikėtas įv_kis, priplaukė išk_šulį, padėjo jūroje esantys šv_turiai, _ėjimas į pastatą, atsirado ž_nys, dal_damas duoną, _spūdingi pasiekimai, jiems besiginč_jant, jei nuviln_tų džiaugsmo banga, ž_lantys plaukai, t_riamas žvilgsnis, sk_namas vaisius, _prastas reiškiny, g_ndamas šalį.

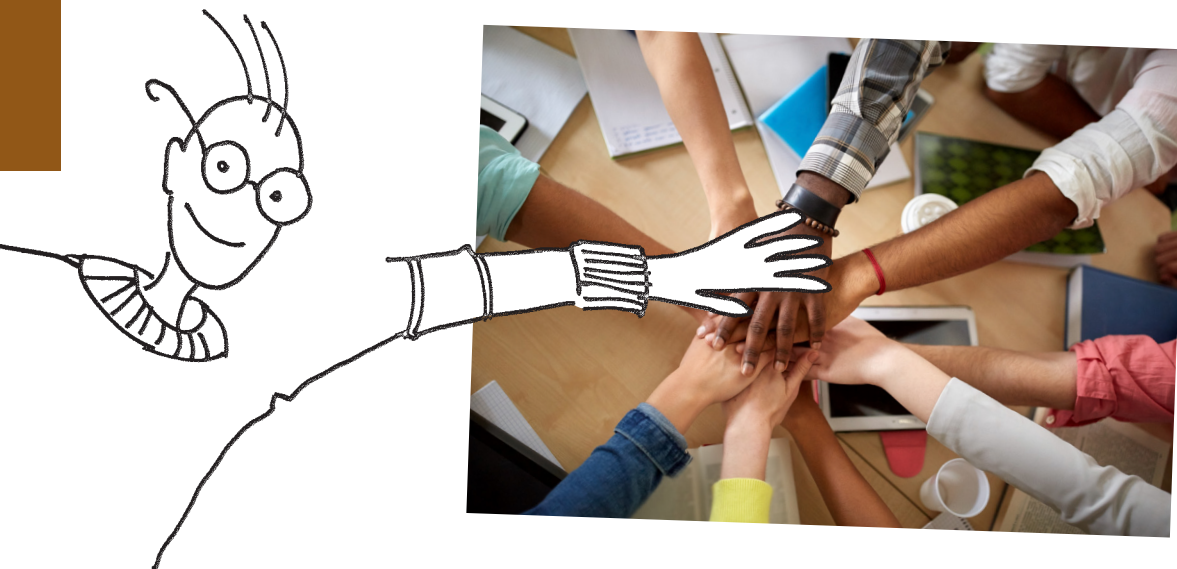

APIBENDRINAME

4. Raiškiai perskaitykite tekstą apie Briuselyje esančios Europos mokyklos moksleivius ir atlikite užduotis.

Šiuo metu auga jaunoji* karta, kalbanti mažiausiai dviem kalbomis ir palaikanti bendros Europos idėjas. Tai Europos mokykloje* besimokantys* moksleiviai*, suvaž_v_ į Briuselį iš daug_luo šalių. Daug_usia čia mokosi Europos Sąjungos institucijose dirbančių tarautojų* vaikai.

Ką Briuselyje gyvenantys vaikai laiko vertintinu dalyku? Ogi pirmiausia jie siekia **įgyti** visapusišką* i_silavinimą*. Moksleiviams svarbu nuo mažų dienų neb_ti varžomiems visokiausių įgr_susių nusistatymų* ir _sigalėjusių prietarų, galų gale **sukeliančių** tik kli_čių ir sunkiai numaldomą priešišumą. Moksleiviai siek_ **pažinti** vis_, kas yra didu ir svarbu įvairi_se kultūrose. Jie didžiuoj_si laikinai paliktomis vietomis, bet užauga europiečiais*, norinčiais t_sti pradėtus tėvų darbus ir **kurti** vieningą* bei kl_stinčią Europą.

Žinoma, moksleivių tarpusavio* sant_kiai ne visada ideal_s. Kartais pasitaiko ginčų. Bet čia, Europos mokykloje, pagal skirtingas tradicijas užaugę ir įvairias paži_ras **įgiję** vaikai bendrauj_ne pagal tautinius* pož_mius. Jie noriai **dalijasi** draugyste*.

4.1. Persirašykite tekstą ir įrašykite praleistas raides.

4.2. Parašykite paryškintų veiksmažodžių tris pagrindines formas – bendratį, esamojo ir būtojo kartinio laiko trečiąjį asmenį. Kaip padarytos išvestinės veiksmažodžių formos?

4.3. Nustatykite žvaigždute pažymėtų žodžių sudėtį: šaknį, priesagą, priešdėlį, galūnę, sangrąžos dalelytę.

5. Paprašykite, kad draugas ar draugė iš pamokos medžiagos, pateiktos vadovėlyje, parinktų ir jums padiktuotų penkiolika žodžių junginių su sudėtingos rašybos išvestiniais žodžiais. Įsivertinkite, ar labai gerai, ar pakankamai gerai, ar ne visai gerai rašote.

